

GLOBALNOST VARNOSTNIH INTERESOV IN GROŽENJ

Povzetek. *Z vidika varnosti pomeni konec 20. stoletja tudi konec enega od najbolj vojskujočih se obdobjev v dosedanjih zgodovini, merjeno s številom držav, vpletenih v vojne, številom žrtev med bojevniki, številom civilnih žrtev, s povzročeno gmotno škodo, s številom razseljenih oseb in beguncev. Konec 20. stoletja označujejo: konec hladne vojne, zmanjševanje vojaštva in vojaškoindustrijskih potencialov, pričakovanje mirovne dividende, spremembe v javni zaznavi groženj. Zaznava vojaških groženj se je podredila nevojaškim grožnjam, kot so ekološke, družbene, politične, informacijske. Značilna sta dva nasprotujoča si globalna procesa: najprej spremenjena zaznava vojaških in obrambnih nalog, naraščajoči unilateralizem varnostnih institucij zahodne civilizacije (NATO/Zahod proti ostalim), kjer na osnovi redefinicije groženj (nevojaške grožnje namesto vojaških) vse bolj stopajo v ospredje ne-vojaški mehanizmi zagotavljanja varnosti, in drugič, narašča število manjših in srednjih oboroženih spopadov, ki se odvijajo znotraj držav, in ne več med državami, kot je bila navada v eri Clausewitzeve vojne.*

Ključni pojmi: *spopad civilizacij, Clausewitzeva vojna, oboroženi spopadi, nove vojne, cone miru, cone nemirov, globalnost ne-vojaških groženj.*

Uvod

Enaindvajseto stoletje smo dočakali v precepu med dvema velikima presojava svetovnih izzivov: med presojo, ki zgodovino človeštva opazuje kot spopad civilizacij in napoveduje skorajšnji konec zahodne civilizacije (Huntington, 1993, 1996) na temelju spoznanj in dejstev iz dvajsetega stoletja, ter presojo, ki verjame v individualne in kolektivne sposobnosti človeštva ter v tisočletja človeškega razvoja in napredka (Buzan, Segal, 1997).

---

¹ Dr. Ljubica Jelušič, izredna profesorica in predstojnica Katedre za obramboslovje na Oddelku za politologijo Fakultete za družbene vede Univerze v Ljubljani.

Globalnost Clausewitzevega tipa vojn - v treh svetovnih vojnah?

Dogodki dvajsetega stoletja so iz bližnje zgodovinske perspektive videti kot nenehno spopadanje in pripravljanje držav na nove vojne. Države so nosilke suverenosti in s tem tudi pravice do monopolne uporabe oboroženega nasilja. To je vrhunec obdobja takoimenovane Clausewitzeve vojne, kar pomeni, da so v skladu s prepričanjem slavnega pruskega vojskovodje in vojaškega strokovnjaka Carla von Clausewitza te vojne vsebovale določeno mero političnosti oziroma vpletenosti ene ali več držav v medsebojne spopade. Bolj natančno rečeno pomeni Clausewitzeva vojna meddržavno vojno za točno določene politične cilje, kjer sta zmaga ali poraz absolutna (Kaldor, 1997: 3). Države si omislijo naddržavne mehanizme kolektivne varnosti (Društvo narodov, Organizacija Združenih narodov), s katerimi bi omejevale vojskovalne namene posameznih držav članic. Presoja o nacionalni varnosti je nujno povezana s prisotnostjo vojaškega dejavnika, ki je tudi kriterij državne moči. Konec druge svetovne vojne pomeni prvo prelomnico v smislu pogojevanja moči države z močjo vojaškega dejavnika, kajti državi poraženki, Nemčija in Japonska, ki gospodarsko napredujeta bistveno bolj kot države zmagovalke z veliki vojaškimi stroji. Moč države se vse bolj meri z gospodarskimi kazalci.

Prva in druga svetovna vojna sta v zgodovino človeštva zapisali največje število držav, udeleženk spopadov, vendar se poleg političnih držav, kot vojskujoče se sile pojavljajo tudi nedržavni akterji, partizanska, gverilska, osvobodilna gibanja, ljudsko-frontna gibanja. Ta gibanja so sicer znana iz predhodne zgodovine, vendar so si v drugi svetovni vojni ponekod izborila status vojskujoče se strani. Najpogostejša težnja takrat nedržavnih akterjev je bila v vzpostavitvi politične države, kar denimo uspe jugoslovanskemu partizanskemu gibanju.

Drugi svetovni vojni sledi "vojna tretjega sveta"² (Kende, 1971), kjer umre na milijone prebivalcev tretjega koloniziranega in dekolonizirajočega se sveta. Ta vojna, ki je v resnici sestavljena iz velikega števila antikolonialnih revolucij, je povzročila toliko ali morda celo več žrtev kot obe svetovni vojni. To je čas zoperstavljenosti dveh velikih svetovnih blokov v fenomenu hladne vojne. Hladna vojna med socialističnim blokom na čelu s Sovjetsko zvezo in vojaško-politično Varšavsko zvezo ter med kapitalističnim blokom na čelu z Združenimi državami Amerike in vojaško-politično zvezo NATO, je bila vojna, v kateri je konfrontacija med dvema sprtima stranema povzročala smrtne žrtve v spopadih med tretjimi državami, nečlanici obeh sprtih zvez.

Obdobje hladne vojne pomeni kopičenje vojaških potencialov dveh nasprotnikov, kar pa pomeni tudi izčrpavanje družbenih resursov. Izčrpavanje zaradi tekme v oboroževanju pripomore h gospodarskemu kolapsu enega od udeležencev hladne vojne, to je Sovjetske zveze in držav članic Varšavskega pakta. To je lahko opozorilo, da povečevanje ene dimenzije varnosti, to je vojaške, ogrozi uspešnost ostalih dimenzij varnosti, gospodarske, socialne, kulturne, ekološke.

Zadnje desetletje dvajsetega stoletja je obdobje, ko se vojne dvajsetega stoletja znova vrnejo v svoj začetek, tja, kjer se je začela prva svetovna vojna, na Balkan. Je

---

² Kende uporablja izraz *Third World War*, kar je mogoče razumeti v dveh pomenih, kot "tretja svetovna vojna" ter kot "vojna tretjega sveta".

to konec zgodovine ali samo njeno nenehno ponavljanje, toda na vedno višji stopnji ekonomskega in tehnološkega razvoja? Za spopade na tleh nekdanje Jugoslavije bo držalo, da se odvijajo v okolju tehnološko razvite države, kjer imajo sprte strani na voljo sodobno orožje in dokaj kompleksno vojaško tehniko. Toda to ne pomeni, da se tudi spopadi odvijajo v skladu z vzpostavljenimi razvitimi normami v mednarodnih odnosih. Velja celo nasprotno, v spopadih na Balkanu je prišlo do obsežnega kršenja pravil mednarodnega vojnega prava ter do množičnih pojavov nasilja, za katere se je zdelo, da niso več možni na civilizacijski in tehnološki ravni razvitosti v tem delu sveta, npr. množična posilstva kot sredstvo bojevanja proti nasprotni strani, množično begunstvo, okrutni vojni zločini predvsem proti civilnemu prebivalstvu, pojav lokalnih vojaških band z ropanjem kot glavno ideologijo vojskovanja. Ker so se spopadi odvijali znotraj države Jugoslavije, celo znotraj posameznih republik, govorimo o državljanskih spopadih. Kriteriji, po katerih se je določala pripadnost sprti strani, so bili na ravni samoidentifikacije. Posamezniki so se morali odločiti na podlagi presoje svoje osebne identitete, na čigavi strani se bodo borili (npr. otroci iz mešanih zakonov v Bosni in Hercegovini morajo sami presoditi, kdo so in kje se bodo borili). Nekdanja Jugoslavija je razpadla na vrsto malih držav in čez mnogo let vojne iz devetdesetih let ne bodo več videti kot državljanske vojne, temveč kot vojne za nacionalno neodvisnost (to je že uveljavljeni naziv za slovensko vojno za neodvisnost).

Kako pa bodo videti meddržavne vojne dvajsetega stoletja v združeni Evropi enaindvajsetega stoletja? Prva in druga svetovna vojna, vmes obdobje celjenja ran po eni vojni in intenzivne priprave na drugo vojno so videti kot nekakšna intenzivna zgodovina posebne vrste evropske državljanske vojne, če jo gledamo skozi perspektivo sedanjega in tudi prihodnjega evropskega združevanja. Če bi morala sedanja ali bodoča Evropska unija znova napisati svojo zgodovino, bi bilo opisovanje spopadov med posameznimi članicami najbrž videti kot opisovanje notranjih državljanskih vojn.

Če odmislimo vojaške spopade dvajsetega stoletja, bomo prepoznali čisto druge vrste procesov človeške zgodovine v tem času. Npr. odpiranje in širjenje globalne svetovne trgovine, proizvodnje, financ; potem proces dekolonizacije in vzpon tretjega sveta v svetovno politiko z nastankom desetih novih neodvisnih in suverenih držav; razvoj mednarodnih in transnacionalnih organizacij ter razvoj liberalnih političnih in družbenih sistemov s koncepti varovanja človekovih pravic. Država ni več poslednji vrhovni suveren, temveč je to vse bolj človek kot posameznik.

Globalnost novih vojn

Politološke dneve 2001 smo sklenili z mislijo, da država tudi v procesih globalizacije ostaja pomembna za razvoj narodov (Zajc, 2001). Toda kaj lahko stori država v sodobnem globaliziranem varnostnem okolju, kjer se pojavlja takoimenovano kompleksno ogrožanje varnosti, kjer nevojaške grožnje prevladujejo nad vojaškimi grožnjami, in kjer tudi znotraj vojaških groženj vse bolj prevladujejo ne-državni akterji vojskovanja?

Kaldorjeva trdi, da se sodobne oziroma t.i. "nove vojne" dogajajo vzporedno s procesom erozije države (Kaldor, 1997: 9). Nove vojne sploh ne predpostavljajo nujnosti obstoja politične države, pogosto se dogajajo na geografskih območjih, kjer politične države niso sposobne vzdrževati suverenosti (za take države se uporablja izraz "failed state"). Clausewitzeve vojne so bile namenjene utrditvi oziroma konsolidaciji državne moči, definirane s pomočjo geopolitičnih ciljev, kot sta ozemlje in meje. Nove vojne izhajajo iz dezintegracije državnih struktur. To pomeni, da gre za izgubo legitimnosti političnih institucij, obenem pa tudi razpad monopola nad organiziranim nasiljem, ki je stoletja dolgo pripadal državni strukturi. Zato prihaja do fragmentacije vojska in policij, do razvoja organiziranega kriminala, do pojava paravojaških skupin, do neposredne dosegljivosti orožja in vojaških plačancev. V novih vojnah so glavni akterji nedržavne narave (Kaldor, 1997: 11). Čeprav so nove vojne skoncentrirane v Afriki, Južni in Vzhodni Evropi ter v Aziji, imajo posebnosti, ki pripomorejo k njihovemu globalnemu značaju. Na področjih teh vojn so prisotne svetovne organizacije globalnega značaja (Organizacija Združenih narodov, različne transnacionalne vladne in nevladne organizacije). Poročila o teh vojnah presegajo lokalne okvire. Nekatere značilnosti so takšne narave, da bi jih našli tudi pri desničarskih nasilnih skupinah v Združenih državah Amerike in Zahodni Evropi (Kaldor, 1999: 11).

Nove vojne, kot je bila vojna v Bosni in Hercegovini (1992 - 1995), na Kosovu (1998-1999) in v Makedoniji (2001) so potekale v geografsko omejenih prostorih, vendar so bili za njihovo razrešitev potrebni veliki mednarodni napor, v pogajanjih so sodelovali najvišji predstavniki držav in organizacij, sodelovala je vrsta velikih mednarodnih organizacij in nevladnih ustanov, prisotnih je bilo veliko poročevalcev najuglednejših medijskih hiš. Na majhnem prostoru so se srečevale velike politike in se izkazale za uspešne ali neuspešne. Mali pretepači iz tretjega sveta so bili deležni velike pozornosti, kajti ob njih so se redefinirali koncepti mednarodnih odnosov in doktrine vojskovanja.

V novih vojnah je težko razlikovati med državnimi in nedržavnimi akterji, saj obstajajo povezave in podpore s strani različnih, v spopad vpletenih strani, tudi sosednjih ali bolj oddaljenih držav. Razpršenost akterjev nasilja povzroča velike težave pri vzpostavljanju miru na kriznih območjih. Obstoječe oblike vzpostavljanja in vzdrževanja miru namreč predpostavljajo obstoj organizirane državne ali politične sile, s katero je mogoče skleniti mirovni sporazum, ji ponuditi mednarodno finančno ali humanitarno pomoč in pri tem pričakovati organizirano vzpostavljanje reda. V novih vojnah s pretežno kriminalnimi akterji, ki nimajo velikih političnih ciljev, ker je njihov pravi interes vojno dobičkarstvo in ropanje, je nemogoče sklepati sporazume, ki bi bili veljavni. Nove vojne in nesposobnost obstoječih varnostnih mehanizmov, da bi jih preprečili ali obvladali, kažejo na potrebo po redefiniciji mednarodne ureditve, posebej pa po redefiniciji koncepta državne suverenosti.

Posebne vrste dokazilo o šibkosti držav, v katerih se vodijo nove vojne, je vse večja prisotnost civilne policije v mednarodnih mirovnih operacijah na kriznih območjih. Do leta 1990 je civilna policija sicer sodelovala pod okriljem Združenih narodov v različnih mirovnih misijah, vendar je bila njena vloga omejena na neizvršne naloge, denimo na opazovalne misije, varovanje vojaških opazovalcev,

spremljanje lokalne policije v patroljah, opazovanje policijskega obnašanja ter svetovanje. Doktrina suverenosti ni dovoljevala vstopanja policistov, ki bi vzpostavljali pravni red in mir na ozemlju tuje države, čeravno zapletene v vojaške spopade. Po letu 1990, ko se vzpostavljajo mirovne operacije na kriznih območjih novih vojn, pa mednarodna civilna policija celo začasno prevzema skrb za lokalno varnost ter za red in mir. To vlogo imenujemo izvršna policijska vloga, ker imajo policisti dolžnost izvajanja ukrepov za vzpostavitev pravnega reda, s katerimi lokalnim oblastem odvzemajo pravico do monopola nad legitimnim državnim nasiljem (Hansen, 2002: 1-2).

Globalnost groženj

Po 11.septembru 2001 so nekateri svetovni mediji ponujali trditev o prelomnem trenutku za zgodovino varnosti človeštva. Nekateri države, politiki in celo strokovnjaki³ zares izhajajo iz predpostavke, da se je 11.septembra 2001 začelo novo štetje zgodovine mednarodne varnosti, v katerem države niso več edine monopolne nosilke oboroženega nasilja, temveč so to lahko tudi nadsoborovna teroristična združenja. Verjetno je to bila predvsem prelomnica v pojmovanju ogrožanja varnosti v multidimenzionalni obliki ter prelomnica v opredelitvi akterjev vojskovanja. V novih vojnah ne nastopajo le nedržavni akterji znotraj ene, čeprav razpadle države, temveč tudi nadsoborovni akterji, ki se povezujejo preko meja različnih držav.

Že dolgo, od naraščanja ekološke zavesti denimo, vemo, da je varnost posledica percepcije človeštva. Včasih je ta percepcija obremenjena s problemi vojaške varnosti in meddržavnega spopadanja, takrat se človekova mikro varnost podredi kolektivni, državni makrovarnosti. Danes se države in nadsoborovne varnostne organizacije zavedajo, da se najhujše družbene krize razvijajo iz eskalacije mikro groženj. Seveda še vedno velja, da oboroženi spopadi velike intenzivnosti vplivajo posredno ali neposredno na razvoj kriminala, terorizma, okoljskih, gospodarskih, zdravstvenih, identitetnih, kulturnih, informacijskih in še drugih groženj. Velja pa tudi nasprotni proces, to pa je eskalacija nevojaških groženj varnosti, ki povečuje verjetnost ali intenzivnost oboroženega konflikta (Prezelj, 2001). Zelo pogosto se zgodi, da ta dva procesa prehajata iz enega v drugega, denimo na Balkanu v zadnjih desetih letih nenehno preživljamo in opazujemo to prelivanje groženj kot tudi način reagiranja svetovne skupnosti na take grožnje. Kompleksna grožnja varnosti je namreč podlaga za nov tip mirovnih operacij, ki jih tudi imenujemo kompleksne mirovne operacije.

Globalnosti in kompleksnosti balkanske grožnje se zavemo v popolnosti, ko pogledamo v obraze vojakov in policistov v KFOR (Kosovo Force) in UNMIK (United Nations Mission in Kosovo), ki prihajajo iz več kot 40 držav, vse rase in mnogi narodi, etnije, ideologije in religije se prepletajo na Kosovu, tako kot se pre-

³ Jeffrey Simon opredeljuje razvoj zveze NATO skozi naslednje faze: NATO v preteklosti, NATO po 11.septembru 2001; NATO po širjenju v letu 2002 (Simon, 2002).

pletajo dejavnosti vojsk, policij, svetovne administracije in več kot 700 nevladnih organizacij, ki delajo za varnost, stabilnost, mir in razvoj na Kosovu. Danes bi se lahko že vprašali, kdo je na Kosovu sploh še domačin.

Enajsti september 2001 je prelomnica v smislu selitve kompleksne grožnje varnosti na ameriška tla, za Evropo, posebej za Balkan, pa ta datum glede na izkušnje iz zadnjih desetih let ne more biti tako prelomen. Toda to je samo videz, ki je posledica gledanja na varnost skozi prizmo regije, v kateri so skoncentrirane vojaške, politične in diplomatske sile sodobne Evrope. V resnici je globalnost terorističnega napada na WTC in Pentagon na drugem koncu sveta v tem, da posledice le-tega čutimo v gospodarstvu, politiki, kriminalu, zdravstvu, ekologiji, kulturi, javnem mnenju in identiteti tudi v Evropi, tudi na Balkanu. V Sloveniji so posledice vidne tudi v posredni zvezi, upada namreč interes javnosti za vključitev Slovenije v zvezo NATO. Septembrski dogodki v ZDA predstavljajo v procesu globalizacije groženj novo dimenzijo. Pomenijo namreč naselitev grožnje v tisti del sveta, od koder je v zadnjem desetletju potekala globalizacija vrednot, idej, konceptov in doktrin svetovne varnostne politike kot enosmeren proces.

Tako je padel zadnji mit o možnosti delitve sveta na cone miru in cone nemirov, kar sta Singer in Wildavsky (1993, 1996) opredelila v svoji knjigi "Resnični svetovni red". Resnični svetovni red pomeni razdelitev sveta na dva dela. En del so cone miru, bogastva in demokracije, kamor sodijo Zahodna Evropa, ZDA, Kanada, Japonska, ki skupaj predstavljajo 15 odstotkov svetovnega prebivalstva. Drugi del pa so cone nemirov, vojne in razvoja, vključujejo Vzhodno ter Jugovzhodno Evropo, ozemlje nekdanje Sovjetske zveze, večino Afrike, Azije in Latinske Amerike. Dežele v conah miru in demokracije ne bodo več razdeljene med tekmovalne vojaške bloke in njihovi politični odnosi ne bodo več bistveno pod vplivom vojaške sile ene ali druge članice (Singer, Wildavsky, 1996: 3). Koalicije in zavezništva, spletena v času priprav in vodenja "protiteroristične vojne", kažejo na drugačne oblike povezovanja držav, predvsem pa napovedujejo začetek nove hladne vojne, v kateri bodo na eni strani države in sile obeh nekdanjih zoperstavljenih blokov (Evrope, ZDA, Kanade, Rusije) ter na drugi strani naddržavni sovražniki brez domovinske pravice v podobi terorističnih organizacij.

Oblikovanje novih varnostnih mehanizmov

Varnostni interesi sodobnih družb se vse bolj selijo na področje nevojaških groženj, na soočenje z naravnimi katastrofami, ekološkimi grožnjami. Hkrati pa so tudi vojaške grožnje vse bolj nedržavne narave, se pravi, da tudi vse manj politične narave. To pomeni, da je varnostni interes še vedno povezan z obstojem vojaške sile, toda teroristične grožnje in vodenje novih vojn zahtevajo nove varnostne mehanizme.

Kako se zoperstaviti kompleksni teroristični grožnji, ki ima vojaške, ekonomske, socialne, informacijske, mafijske, ekološke, kriminalne vidike, in ki niti ni tako zelo drugačna od izkušnje z Balkana? V spopadih v devetdesetih letih preteklega stoletja na Balkanu so sprte strani za poimenovanje nasprotnikov pogosto uporab-

ljale izraz "teroristi", čeprav je šlo za paravojaške formacije različnih etničnih skupin, organiziranih in vodenih s strani političnih organizacij. Sprte strani (denimo albanska na Kosovu in albanska v Makedoniji) javno deklarirajo svoje vojaške aktivnosti kot sestavni del političnega boja za etnične pravice, zato njihovega delovanja ne moremo enačiti s sodobnim terorizmom, kjer izvajalci nasilja ne prevzamejo odgovornosti za napad in se nihče javno ne kiti z uspehom. Ali je mogoče v spopad s terorističnimi napadi novega tipa oditi z vojsko, z nevladnimi organizacijami, kakršne so preplavile Bosno in Hercegovino ter Kosovo, morda s policijo?

Odločitev, da je potrebno za uničenje naddržavne teroristične organizacije Al Quaide kaznovati eno od držav "gostiteljic" (Afganistan) pokaže, da je v doktrini mednarodnih spopadov še vedno prisotno Clausewitzovo pojmovanje vojne, kot vojne proti državi. Ameriški zračni napadi so pripomogli k zrušenju talibanskega režima, se pravi politične države v Afganistanu, toda ali je bil to cilj napovedane, od Varnostnega sveta Združenih narodov avtorizirane, "protiteroristične vojne"? Če bi pogledali v ameriške napovedi bombardiranja Afganistana, bi seveda rekli, da je bil cilj drugačen, toda bistvo medijske in politične kampanje v kompleksnih grožnjah je, da nenehno spreminja cilje vojskovanja in te cilje prilagaja svojim sposobnostim na bojnem polju ter pričakovanjem svoje in svetovne javnosti. Iz te kompleksne grožnje sledijo izkušnje, ki jih Kosovo ne more dati, to pa je nauk, da si mora vsaka država prizadevati za integriranje in koordiniranje vseh varnostnih mehanizmov pri oceni ogroženosti, pri načrtovanju zagotavljanja varnosti in pri odpravljanju posledic morebitne grožnje. Torej - v povezovalne mehanizme Evrope v prihodnje ne bodo sodili le diplomatski, politični, finančni ter vojaški mehanizmi, temveč celota vseh varnostnih mehanizmov vsake države članice in kandidatke za članstvo, kot tudi celota obstoječih transnacionalnih varnostnih organizacij, in zelo verjetno bo potrebno ustanoviti še nove varnostne institucije.

Namesto zaključka: Izzivi

Za politološko znanost je v procesih globalizacije varnostnih interesov več izzivov, ki jih bo treba znanstveno reflektirati. Opredeliti bo treba, kaj je kompleksna grožnja varnosti, kaj je terorizem, tradicionalni in novodobni, in kako se povezuje z grožnjo širjenja drog, ekološkega uničenja, trgovine z ljudmi. Nerešeno ostaja vprašanje koordinacije različnih varnostnih mehanizmov v in po vojaškem spopadu. Presoditi je treba, koliko in zakaj je varnostna integracija Evrope enakovredna drugim oblikam evropske integracije. Analizi kompleksnosti mirovnih operacij mora slediti tudi analiza njihove uspešnosti v post-konfliktnih družbah, saj doslej še nimamo jasnih kriterijev, po katerih bi presodili, koliko je določena mirovna operacija uspešna. Navkljub zoperstavljanju nepotrebni mistiki in mitologiji, ki se oblikuje okrog zgodovinskega pomena dogodkov z dne 11.septembra 2001 moramo presoditi, ali to pomeni začetek disperzije konfliktov na robove civilizacij. Navsezadnje pa bi bilo koristno oceniti, znotraj politološke znanosti ali izven nje, koliko optimizma za razvoj človeštva je še ostalo za nadaljevanje enaindvajsetega stoletja.

LITERATURA

- Buzan, Barry, Segal, Gerald (1997): *Anticipating the Future. Twenty Millenia of Human Progress*. New York: Simon and Schuster.
- Hansen, Annika S. (2002): *From Congo to Kosovo: Civilian Police in Peace Operations*. Oxford: Oxford University Press, The International Institute for Strategic Studies. Adelphi Paper 343.
- Huntington, Samuel P. (1996): *The Clash of Civilizations*. New York: Simon and Schuster.
- Kaldor, Mary (1997): Introduction. V Kaldor, Mary and Basker, Vashee (ur.), *New Wars*, 3 - 33. London and Washington: Pinter.
- Kaldor, Mary (1999): *New and Old Wars. Organized Violence in a Global Era*. Cambridge: Polity Press.
- Kende, Istvan (1971): *Local Wars*.
- Prezelj, Iztok (2001): *Kompleksno ogrožanje varnosti po terorističnem napadu na WTC in Pentagon*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Simon, Jeffrey (2002): *NATO at a Crossroad: Can It Cope with Post-September 11th and Enlargement Challenges?* Geneva: DCAF. Referat na Third International Advisory Board meeting held from 23 to 25 May 2002, Geneva, Switzerland.
- Singer, Max, Wildavsky, Aaron (1996): *The Real World Order*. Chatham: Chatham House Publishers.
- Zajc, Drago (2001): Predgovor, V: Zajc, Drago (ur.): *Slovenska država ob deseti obletnici*, 3 - 4. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.